Сания Макежановна Керимованың «6D020500 – Филология»
мамандығы бойынша философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған "Мәдениаралық қатысымның
лингвистикалық аспектілері" диссертациялық жұмысына

АҢДАТПА

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Зерттеу жұмысында мәдениаралық қатысымның лингвистикалық мәселелерінің теориялық-әдістемелік амалдары қарастырылады. Түрлі ұлт өкілдерінің өзара қатысым аспектілерінде ұлттық мәдени мазмұн мәдениаралық қарым-қатынаста тіл құралдары арқылы қалай көрініс табатыны айқындалады. Жаһандану, бірігу үдерістері, бұқаралық қарым-қатынас құралдарының ерекше мүмкіндіктері өзге тілдік жүйенің енуіне ықпал етеді, сондықтан барлық этномәдениеттер мәдениаралық өзара әрекет ету үдерісіне қатысады.

Мәдениаралық қатысым мазмұнының, нысандарының және шарттарының көпқырлылығы мәдениаралық қатысым теориясын жасауға ғылымдар тоғысындағы лингвистер, антропологтар, әлеуметтанушылар, психологтар және басқа мамандардың бірлесе зерттеуіне жол ашты. Мәдениаралық қатысым құбылысының пәнаралық табиғаты және құрылымының күрделілігі түрлі білім саласындағы мамандарды біріктірді. Түрлі мәдениеттер арасында өзара ақпаратты алуға және беруге кедергі келтіретін факторлар саны назар аудартады. В. Гудикунсттің және Й. Кимнің пікірінше, мұндай деректерге қарым-қатынасқа түсушілердің психо-мәдени, әлеуметтік -мәдени және жалпы мәдени ерекшеліктері, сондай-ақ, қоршаған ортаның әсері жатады. Психо-мәдени ерекшеліктерге адамдардың өмір сүру жүріс-тұрысы, құндылықтары, әр түрлі деңгейде бекітілген нормалары (әдет-ғұрып, салт-дәстүр, заң), нысандары және бағалау тәсілдері жатады. Әлеуметтік- мәдени ерекшеліктер белгілі бір әлеуметтік ұйымға (әлеуметтік рөлдер, топтар, мәртебелер және т.б.) қатыстылығы арқылы көрінеді. Біздің көзқарасымыз бойынша, мәдениаралық қатысымды лингвистикалық феномен ретінде зерттеу ерекше рөл атқарады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазіргі әлемде мәдениаралық өзара қатынас әртүрлі салада: мемлекетаралық қатынастарда, кәсіпкерлік, ғылыми және білім беру қызметінде, тұлғааралық тілдесу деңгейінде жүзеге асырылады. Сондықтан мәдениаралық өзара әрекет етудің түрлі аспектілері - діниаралық диалог, жаһандану кезеңінде мәдениеттердің ұқсастығы, мәдениеттің мақсаты ретінде диалогтың орны, мәдениаралық диалогтың стратегиялары және т.б. түрлі ғылым салаларының зерттеу нысаны болып тұр. Мәдениаралық қатысым әлем халықтарының көптеген бірегей мәдениеттерінен тұратын әлемдік өркениеттің тұтастығы мен бірлігін аша түседі.

Қазіргі уақытта мәдениаралық қатысымның мәселелері пәнаралық деңгейде, мәдениеттану, әлеуметтану, психология және т.б. сынды түрлі әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар аясында қолға алынған. Сонымен бірге,

әлі күнге дейін мәдениаралық қатысымның лингвистикалық аспектілері қазақ тіл білімінде арнайы зерттеу нысаны болған емес. Әртүрлі мәдениет өкілдерінің қарым-қатынасқа түсушілері өзге тілдік нұсқаларды және дискурсивтік стратегияны пайдаланады. Тіл бірліктеріндегі мәдени семантика және тілдесу жағдайының күрделігіне қарай этномәдени құбылыстарды тілдік фактілермен жүйелі сипаттап, жан-жақты қарастыру керек. Осыған байланысты, **бұл зерттеу жұмысының өзектілігі** мәдениеттер диалогының ауқымын кеңейту және жаһандану жағдайында дискурсты ұйымдастыру тетігі мен тәсілдеріне кіретін мәдениаралық қатысымның лингвистикалық негіздері қарым-қатынас қызметін зерттеудің басты факторы болып қалады.

Зерттеу жұмысының теориялық негізін М. Беннеттің, М. Хупстың, В.С. Библердің, В.П. Фурмановаңың, В.П. Кузовлевтің, С.Г. Тер-Минасованың, В.В. Красныхтың, Д.Б. Гудковтың, И.Э. Клюкановтың, Л.Н. Ваулинаның, Л.И. Гришаеваның, А.П. Садохиннің, О.А. Леонтовичтің еңбектері құрайды.

Қазақстанда мәдениаралық қатысымның дамуының алғышарттары А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, Е.Н. Жанпейісов, Ә.Т. Қайдаров, М. Копыленко, Э.Д. Сүлейменова, Р.Ғ. Сыздықова және т.б. қазақстандық лингвистика ғылымының белгілі өкілдерінің еңбектерінде қаланған.

Зерттеу нысаны – қазіргі мәдениаралық қатысымның лингвистикалық аспектілері және мәдениаралық қатысым жағдайында тиімді тілдесудің лингвокогнитивтік тетіктері.

Зерттеу пәні – қатысымдағы түрлі мәдениет өкілдерінің коммуникативтік мақсаттары мен міндеттеріне жету мақсатында әлемнің тілдік және екі немесе одан да көп мәдени-тұжырымдамалық бейнесінің өзара әрекеттесуіндегі мәдениаралық қатысым үдерісі.

Диссертациялық жұмыстың мақсаты – мәдениаралық қатысымның лингвистикалық аспектілерін жаңа ғылыми парадигмалар, мәдениаралық зерттеулердің қазіргі тенденциялары контекстінде зерттеу, сондай-ақ тілдік құбылыстардың этномәдени таңбалану ерекшеліктерін анықтау болып табылады.

Жұмыста қойылған мақсатты іске асыру үшін диссертациялық зерттеуде келесідей **міндеттер** қойылады:

- қазіргі мәдениаралық қатысымның өзекті мәселелерін антропоөзектілік парадигма аясындағы лингвистика және қарым-қатынастың жаңа талаптары болып табылатын мәдениаралық қатысым дискурсы арнасында зерттеу;
- қазақстандық лингвистика ғылымында мәдениаралық зерттеулердің негізгі үрдістерін сипаттау;
- БАҚ-та, көркем шығармаларда және олардың аудармаларындағы тілдік бірліктердің ұлттық мәдени ерекшеліктерін сипаттау негізінде әлемнің тілдік бейнесіне кросс-мәдени талдау жүргізу;

- мәдениаралық қатысымның лингвомәдени және лингвокогнитивтік негіздері аясында БАҚ дискурсындағы казахизмдердің лингвомәдени ерекшеліктері мен түр-түс атауларының мәдениаралық қатысымдағы семантикасы мен символикасын анықтау;

- аударманы мәдениаралық қатысым феномені және аудару үдерісін аудармашының әлем бейнесін қабылдау ерекшелігіне негізделген мәдениаралық қатысымның әрекеті ретінде сипаттау;

- мәдениаралық қатысым үдерісі кезінде дұрыс түсіну үшін қажетті этно-әлеуметтік және этномәдени өзгешеліктерді анықтау;

- мәдениаралық қатысым жағдайындағы шетел азаматтарының қазақстандық этномәдени реалийлерді қабылдауын ассоциациялық тәжірибе арқылы зерттеу;

- мәдениаралық қатысымда қазақтардың тілдік санасындағы басқа ұлттардың ерекшелігіне қатысты образдардың қалыптасуын зерттеу;

- мәдениаралық қатысым жағдайында қалыптасқан этностереотиптерді (авто- гетеростереотиптер) сипаттау.

Зерттеу әдістері. Диссертацияда зерттеу әдістерінің қолданылуы зерттеліп отырған материалдың ерекшелігіне және оны зерттеу міндеттеріне байланысты. Жұмыста алынған мәліметтерді жалпылау, мәліметтерді сараптау және түсіндіруге, оларды жүйелеуге және жіктеуге бағытталған бақылау, салыстыру және сипаттау секілді жалпы ғылыми әдістер қолданылған.

Жұмыста өнімді *психолингвистикалық әдіс* ретінде еркін ассоциативті эксперимент қолданылған. Ол шетелдік студенттердің өзге мәдениет, тілдер мен дүниетаным өкілдері ретінде қабылдауындағы заманауи қазақстандық болмыс сипатталатын тілдік таңбалармен ассоциацияланған білімнің вербалды формасын сырттай көрсетуге мүмкіндік береді.Бұл білім белгілі бір дәрежеде бейсаналы деңгейде қызмет ететіндіктен, олардың вербалды сырттай сипатталуы арнайы талдау объектісі ретінде қарауға мүмкіндік береді. Талдауды өңдеу және алынған эксперименталды мәліметтерді жүйелеу барысында, сонымен бірге, мәліметтерді компьютерлік өңдеу әдісі де қолданылады.

Алынған нәтижелер сонымен бірге Чарльз Осгудтың семантикалық дифференциал әдісі ретінде белгілі бақыланатын ассоциациялар әдісімен толықтырылды. Ол жеке және топтық әдеттегі сана моделін құруға, заманауи Қазақстандық қоғамның болмысы туралы және өзге мәдениет тілдік тұлғасының санасындағы этникалық сипат ерекшелігін саналы және бейсаналы түсініктер жүйесін анықтауға мүмкіндік береді.Жұмыста қолданылған *монтау әдісі* түрлі семантикалық объектілердің басын қосатын интегралды түсініктерді анықтауға мүмкіндік береді. Толық және шынайы ақпарат алу, сонымен бірге когнитивті және аялық білім формасында информанттардың социомәдени позициясын анықтау мақсатында жазбаша социомәдени сауалнама әдісі және дискурс-талдау қолданылады. Респонденттердің жауаптары мен пікірлері олардың қазақ халқының ұлттық-мәдени құндылықтарына қатысты позициясын түсінуге және сипаттауға,

сонымен бірге мәдениетаралық қарым-қатынастағы әлеуметтік мәдени болмысты қарсы қоюға және информанттардың әлеуметтік мәдени позицияларын түсінуге мүмкіндік берді.

БАҚ-тан алынған мысалдарды өңдеу үшін белгілі бір елдердің образын қалыптастыру ерекшеліктері туралы ақпарат беру немесе көрсету сипатын анықтауға мүмкіндік беретін *контент-талдау* қолданылады. Лингвистикалық талдауға қарағанда контент-талдауда лингвистикалық бірліктер емес, мазмұн элементтері есептеледі. Бұл алынған нәтижелердің субъективті етеді.

Зерттеу жұмысының дереккөздері ретінде автор түрлі мәліметтер көздерінің: лексикографиялық (қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, екітілді аударма сөздіктері, синонимдер, фразеологизмдер сөздіктері мен қанатты сөздер сөздіктері); көркем шығармалар және олардың аудармалары; батыс мәдениетінің өкілдері – американдықтар және шығыс мәдениетінің өкілдері – қытайлықтар, корейліктер, жапондықтармен вьетнамдықтар қатысқан психолингвистикалық ассоциативтік тәжірибе нәтижелері алынды. Аталған дереккөздердің материалы бойынша 2000-нан астам контекстілі сөз қолданыстар картотекасы қамтылып, диссертация жұмысында пайдаланылды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы

- мәдени ұғымға негізделген тілдік бірліктер арқылы әлем бейнесін айқындау және оны мәдениаралық салыстыру мақсатында таңбаланған ұлттық тілдік құбылыстарды кросс-мәдени тұрғысынан зерттеу ұсынылады;
- жаһандық өркениет жағдайында мәдениаралық қатысымды зерттеуде қазіргі заманғы лингвистакадағы антропоөзектілік және когнитивті бағыттардың рөлі ашылып сипатталған;
- когнитивтік, психолингвистикалық және социолингвистикалық тетіктерге негізделген тәжірибелік мәліметтерді сипаттау арқылы мәдениаралық қатысым мәселелерін зерттеу үшін жаңа тәсіл қолданылды;
- қазіргі заманғы қазақстандық қоғамның болмысы және өзге мәдениет тілдік тұлғасын қабылдаудың этникалық сипатының ерекшелігі туралы түсінік қалыптастыру тәсілдерін сипаттау мақсатында түрлі мәдениет өкілдерінің тілдік санасына мәдениаралық зерттеу жүргізілген;
- алғаш рет тілдің мәдениаралық қарым-қатынас жағдайында тілдің рөліне бағынышты болатын және мәдениаралық қарым-қатынастың сәттілігіне және сәтсіздігіне әсерін тигізетін лингвокогнитивті механизмдер анықталған.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:

1. Мәдениаралық коммуникацияны лингвистикалық феномен ретінде зерттеу семиотикалық қарым-қатынастың *белгі – зат, белгі – белгі, белгі – адам* үш типіне байланысты. Қатысым мақсатына жеткізетін вербалды және бейвербалды амалдардың өлшемдері бар. Олар: коммуникациялық-жүріс-тұрыс стратегиялары мен когнитивті механизмдер, шарттар сипаты және коммуникацияға қатысушылардың әлеуметтік мәдени ерекшеліктері.

2. Мәдениаралық қатысымның лингвистикалық аспектілері тілді психологиялық, әлеуметтік-мәдени және семиотикалық құбылыс ретінде қарастыратын зерттеулер негізінде әзірленеді.

3. Мәдениаралық зерттеу тілдік сананы когнитивтік және аялық білімдерге негізделген әлем бейнесі бөлшектерінде (фрагменттерінде) өзіндік ерекшеліктерін көрсетеді. Сондықтан сананың жете түсінбейтін сыртқы көріністері ретінде ассоциативті өрістерді қалыптастыратын вербалды ассоциацияларды зерттеу – мәдениаралық қарым-қатынас барысында ақпарат алушылардың әлеуметтік мәдени позициясын анықтау үшін ерекше маңызды.

4. Коммуниканттың әлемнің тілдік бейнесі мен оның қарым-қатынас мақсатына жету үшін іске асыратын дискурсивті стратегиялары дискурстың ұйымдастырылуы мен оның интерпретациясына тікелей әсер ететін лингвистикалық негіздердің өзегі болып табылады. Мәдениаралық қатысым үдерісі екі немесе бірнеше мәдени-концептуалды және әлемнің тілдік бейнелері арасындағы өзара әрекеттестік осы үдеріске қатысушылардың коммуникативтік мақсаттары мен міндеттеріне жету үшін жүзеге асырылады. Әлемнің түрлі тілдік бейнелерінің арақатынасы аялық (фондық) білімдегі, сонымен бірге мәдени құндылықтар мен ұлттық мінез-құлық және коммуникативтік нормаларындағы айырмашылықтарды анықтайды.

Зерттеу жұмысының теориялық маңыздылығы. Зерттеу нәтижелеріэтнотілдік құбылыстарды сипаттаудың жүйелі амалы және тіл мен ойлаудың өзара әрекеті, тіл мен мәдениеттің өзара қарым-қатынасы мәселесін зерттеуге өзіндік елеулі үлес қосады. Мәдениаралық коммуникациядағы тілдің әлемдік сипаты және тілдің мәдени шартты бірліктерінің жетекші рөлі туралы ғылыми тұжырымдар мәдениаралық қатысым теориясын толықтыра түседі. Бұл дискурс ұйымдастырудың лингвистикалық негіздерін құрайды. Сонымен бірге, мәдениеттану, коммуникация теориясының, лингвомәдениеттанудың, когнитивтік лингвистиканың, этносемиотиканың, психолингвистиканың, социолингвистиканың, мәтін лингвистикасы және дискурс лингвистикасының мәліметтерін біріктіретін мәдениаралық коммуникация үдерісінің көпаспектілі амалының тиімділігі көрсетілген.

Зерттеу жұмысының практикалық маңызы. Зерттеу жұмысында алынатын нәтижелердің маңыздылығы мен қажеттілігі, әсіресе, қолданбалы сипатында.Әлемді қабылдаудың аксиологиялық және когнитивтік моделі, қарым-қатынас пен жүріс-тұрыс модельдеріндегі мәдени айырмашылықтарды анықтау мақсатында мәдениетаралық зерттеулердің кешенді әдістемесін (лингвистикалық, социолингвистикалық және психолингвистикалық) жасауда, мәдениетаралық коммуникацияның тілдік заңдылықтарын зерттеуде пайдаланады.

Диссертацияның негізгі тұжырымдары, қағидалары мен қорытындылары лингвистикалық циклды қамтитын «Мәдени қатысымның теориясы мен тәжірибесі», «Лингвомәдениеттану», «Когнитивтік лингвистика», «Дискурс-талдау», «Психолингвистика», «Әлеуметтік лингвистика» оқу пәндерінің,

сонымен бірге тіл мен мәдениеттің және заманауи мәдениетаралық үдерістердің өзара қарым-қатынасын зерттейтін арнаулы курстардың мазмұнын құрастырып, жетілдіру мен жаңартуда қолданыла алады.

Зерттеу жұмысының жариялануы және мақұлдануы. Негізгі ғылыми-теориялық нәтижелер таяу және алыс шет елдердің халықаралық конференцияларында және баяндамаларды баяндалды. Диссертациялық зерттеу идеясы мен қорытындылары ҚР ҒБМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынған мерзімді баспасөз басылымдарында, сондай-ақ Web of Sciencежәне Scopus халықаралық деректер базасында индекстелетін журналдарда және халықаралық конференция материалдары жинақтарында жарияланған. Диссертациялық жұмыс әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Қазақ тіл білімі кафедрасында талқыланып, сараптамадан өтті және қорғауға ұсынылды.

Диссертация құрылымы және көлемі. Жұмыстың құрылымы оның тақырыбын ашу логикасына, алға қойылған мақсаттар мен диссертациядағы шешілетін міндеттердің ерекшелігіне негізделген. Диссертация кіріспеден, үш тараудан, қорытынды, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.